

Hrvatske novine u Australiji početkom 1930-ih godina : načini provođenja i izbjegavanja cenzure

Hebrang Grgić, Ivana

Source / Izvornik: **Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2022, 65, 273 - 298**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.30754/vbh.65.1.940>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:270:225285>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Repository / Repozitorij:

[Croatian Emigrant Press - Repository](#)

HRVATSKE NOVINE U AUSTRALIJI POČETKOM 1930-IH GODINA: NAČINI PROVOĐENJA I IZBJEGAVANJA CENZURE

CROATIAN NEWSPAPERS IN AUSTRALIA IN THE EARLY 1930S: WAYS OF CONDUCTING AND AVOIDING CENSORSHIP

Ivana Hebrang Grgić

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
ihgrgic@ffzg.hr

UDK / UDC: 351.751.5:070“193“(94)
Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
<https://doi.org/10.30754/vbh.65.1.940>
Primljeno / Received: 1. 3. 2022.
Prihvaćeno / Accepted: 10. 4. 2022.

Sažetak

Cilj. Cilj je rada identificirati hrvatske novine koje su objavljivane u Australiji početkom 1930-ih te na temelju njih istražiti i prikazati službene načine kontrole tiska u Australiji u to vrijeme i načine kojima su urednici i izdavači hrvatskih novina u Australiji izbjegavali cenzuru. Vrijeme je to kada su se u Australiji publikacije na stranim jezicima posebno provjeravale prije davanja dozvole za objavljivanje. Na temelju istraživanja pripremljen je popis svih hrvatskih novina koje su izlazile u Australiji početkom 1930-ih godina.

Pristup/metodologija/dizajn. U istraživanju je korištena povijesna metoda, metoda strukturiranog pretraživanja *online* kataloga javnih ustanova (primarno knjižnica i arhiva u Australiji), analize sadržaja arhivskih izvora i publikacija te metoda uključivanja zajednice Hrvata u Australiji.

Rezultati. Istraživanje je rezultiralo novim spoznajama o publikacijama i njihovom uređivanju u promatranom razdoblju. Istražen je i prikazan društveni okvir djelovanja i objavljivanja novina te su uočeni i navedeni načini izbjegavanja cenzure. Svaki od načina dokumentiran je i opisan na temelju arhivskih izvora ili malobrojnih sačuvanih publikacija. Istraživanjem su navedene publikacije koje su objavljivane u promatranom razdoblju te su istraženi osnovni podaci o njihovom izdavanju i uređivanju.

Originalnost/vrijednost. U radu su opisane dvije publikacije koje su pronađene tijekom istraživanja (*Oganj* i *Iskra*). Usto pronađena je i jedna publikacija (jedan broj *Borbe*) koja je u literaturi spominjana, ali tehničke značajke nisu opisane niti je igdje naznačeno mjesto čuvanja. Sve tri publikacije digitalizirane su i otvoreno dostupne na poveznicama koje se donose u radu. Osim toga, istraživanjem je dokazano da jedna publikacija koja se do sada navodila kao publikacija Hrvata u Australiji nije objavljivana ondje (*Proleter*). Na temelju arhivskih dokumenata izrađen je popis publikacija koje su objavljivali Hrvati u Australiji početkom 1930-ih godina te su prikazani načini provođenja i izbjegavanja cenzure.

Ključne riječi: Australija; novine *Borba*; cenzura; Hrvati u Australiji; novine

Abstract

Purpose. The goal of the paper is to identify, investigate and present the official ways of controlling the press in Australia in the 1930s and the ways in which editors and publishers of Croatian newspapers in Australia avoided censorship. This was the time when publications in foreign languages were checked before granting permission to publish, and within the Australian Croatian community the primary language of communication was Croatian. Based on the research, a list of all Croatian newspapers that were published in Australia in the early 1930s is compiled.

Approach/methodology/design. The methods used in the research are the method of structured search of online public institutions' catalogues (primarily libraries and archives in Australia), content analysis of archival sources and publications, and the method of involving the Croatian community in Australia.

Results. The research resulted in new findings about publications and their editing in the observed period. The social framework for publishing newspapers was researched and presented, and ways to avoid censorship were identified. Each way to avoid censorship is documented and described on the basis of archival sources or a few preserved publications. The research has identified publications that were published in the observed timeframe; the basic data on their publication and editing practices have been investigated.

Originality/value. Two publications discovered during the research are described in the paper (*Oganj* and *Iskra*). In addition, one publication (one issue of *Borba*) was found, which was mentioned in the literature, but the bibliographic elements and technical characteristics have never been analysed and the place of storage was not known. All three publications have been digitized and are freely accessible at the links provided in the paper. Furthermore, the research has shown that one publication, which has so far been cited as the publication of Croats in Australia, was not actually published in Australia (*Proleter*). A list of publications published by Croats in Australia in the early

1930s was compiled on the basis of archival documents, and the ways of conducting and avoiding censorship were presented.

Keywords: Australia; censorship; Croats in Australia; newspaper *Borba*; newspapers

1. Uvod

Razni su načini provođenja cenzure kroz povijest – spaljivanje knjiga (i autora), objavljivanje popisa zabranjenih knjiga, progoni autora, izbacivanje knjiga iz knjižnica, preventivna cenzura, autocenzura, „čišćenje“ i ispravljanje knjiga, uskraćivanje informacija o knjigama, a i prva odredba o obveznom primjerku bila je povezana s cenzurom (cf. Stipčević, 2000: 211–213; Stipčević, 1994: 118).

Istovremeno s jačanjem cenzure, u 16. stoljeću sve više počinju se javljati i suprotne ideje – ideje o slobodi izražavanja i slobodi tiska. Autori i izdavači u nastojanju zaobilazanja cenzure osmišljavali će razne načine kako da svoje tekstove ipak učine dostupnima javnosti. Navodit će pogrešne podatke o odgovornosti, mijenjati tekstove nakon što ih je cenzura odobrila, izdavati će knjige u vlastitoj nakladi, objavljivati ih u inozemstvu pa ih krijumčariti u zemlju i slično (cf. Stipčević, 1997: 130).

Cilj je ovoga rada identificirati serijske publikacije koje su objavljivane u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina te na temelju tih publikacija i dokumenata povezanih s njima analizirati načine provođenja i izbjegavanja cenzure. Razdoblje je odabrano zbog toga što od tada datiraju najstariji sačuvani primjerci hrvatskih serijskih publikacija u Australiji (*Borba* započinje izlaziti 1931. godine). Početak 1930-ih godina specifičan je za hrvatske novine u Australiji iz još dva razloga. Vrijeme je to tzv. embrionalnog novinarstva (Rando, 1973) koje odlikuju iseljenici koji nisu profesionalni novinari, novine se uglavnom ne tiskaju u tiskarama, već se matrice ispisuju rukom i pisačim strojem, a umnožavaju tehnikom šapirografiranja. Druga je specifičnost toga razdoblja kratak i isprekidan kontinuitet objavljivanja novina. Godine 1935. završava razdoblje u kojem u Australiji ne postoje hrvatske novine koje bi imale dulji neprekinuti tijek izlaženja. Tada počinju izlaziti novine *Napredak* (u prosincu 1935. ili 1936.) koje, unatoč poteškoćama i povremenim prekidima, ipak postaju prve hrvatske novine u Australiji koje imaju dulji kontinuitet izlaženja – izlaze do 1957. godine (cf. Hebrang Grgić, 2022).

Prikaz se primarno temelji na analizi dokumenata iz australskog nacionalnog arhiva u Canberri te državnih arhiva Zapadne Australije, Viktorije i Novoga Južnog Walesa, na analizi postojeće literature i na analizi sadržaja, bibliografskih podataka i tehničkih značajki malobrojnih sačuvanih publikacija koje su objavljivali Hrvati u prvoj polovici 1930-ih godina u Australiji. Tehničke značajke podrazumijevaju način organizacije teksta i način umnožavanja.

2. Hrvati u Australiji prije Drugoga svjetskog rata

Poznato je da su prvi Europljani, portugalski moreplovci, u 16. stoljeću pristali uz obale Australije (lat. *Terra Australis = Južna zemlja*). Godine 1770. britanski moreplovac James Cook uplovio je u zaljev Botany Bay i istočnu obalu australskog kontinenta proglasio britanskim posjedom nazvavši ju Novi Južni Wales. Potom su britanske vlasti odlučile na tom području osnovati kažnjeničke kolonije.

Hrvati se počinju useljavati u Australiju već početkom 19. stoljeća. Na popisima stanovništva Novoga Južnog Walesa od 1800. do 1802. godine nalaze se dva hrvatska imena (cf. Tkalčević, 1992: 13–14), a postoji i podatak o osuđeniku hrvatskog porijekla iz 1814. godine (Budak and Lalic, 2008: 91). Rani hrvatski useljenici bili su uglavnom s područja Dalmacije (Australija, 2022) najčešće mornari, neoženjeni, bez znanja engleskoga jezika, ali vješti radnici. Područje Dalmacije bilo je pod austrijskom upravom u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, pa su Hrvati dolazili s dokumentima te države i službeno su registrirani kao Austrijanci. Zbog toga su za vrijeme Prvoga svjetskog rata smatrani neprijateljima Australije i britanske krune te su poneki internirani u logore s Nijemcima i Austrijancima. Često su se zapošljavali u rudnicima opala ili zlata, a nakon 1880. godine mnogi odlaze u Broken Hill, grad u saveznoj državi Novi Južni Wales u kojem rade u rudnicima cinka, srebra i olova. Posao u rudnicima oko Broken Hilla bio je težak, a nije ga ni bilo onoliko koliko se očekivalo. Uz to, 1930-ih godina nastupila je velika svjetska ekonomska kriza koja je rezultirala velikom nezaposlenošću (i) hrvatskih radnika u Australiji. Na kraju 1920-ih godina u Broken Hillu postojala je zajednica od 200 do 300 useljenika s područja tadašnje Kraljevine Jugoslavije od kojih su većina bili Hrvati (Tkalčević, 1992: 56). Upravo će taj grad biti značajan za početke društvenog organiziranja Hrvata u Australiji i za početke izdavanja prvih serijskih publikacija. Zbog teških uvjeta u kojima su mnogi živjeli i radili, često su sudjelovali u protestima i u sindikalnom pokretu. Zbog represije koju su doživljavali u domovini za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije) mnogi su zastupali ideju nove, komunističke Jugoslavije, a takva je politička orijentacija prevladavala i u vodstvima hrvatskih klubova (Šutalo, 2004: 2006), provlačeći se i kroz novine i biltene koji su objavljivani. Od 1932. godine pokret se sve više povezuje s drugim sličnim pokretima u Australiji, a ogranci organizacije pojavljuju se u svim većim australskim gradovima (Kolar-Dimitrijević, 1984: 71). Jedan od razloga udruživanja Hrvata bila je i potreba isticanja i priznavanja nacionalnog identiteta u novoj domovini.

Iako postoje malobrojna ranija formalna okupljanja Hrvata u Australiji (Holjevac, 1968: 229), za kontekst ovoga rada najznačajnije je društvo „Borbeni radnički pokret“ koje je osnovano 1928. godine u Broken Hillu (Tkalčević, 1992: 42). Od tada pa do početka Drugoga svjetskog rata osnovano je u Australiji više od 20 hrvatskih klubova koji su, osim promicanja političkih stavova, imali i sekcije

koje su promicale i čuvale hrvatsku nacionalnu baštinu (npr. folklorni ansambli), organizirale tečajeve hrvatskoga jezika ili sportska događanja (Šutalo, 2004: 209).

3. Društveni kontekst objavljivanja hrvatskih novina u Australiji

„Borbeni radnički pokret“ izdavao je 1931. i 1932. godine bilten *Borba* koji je zbog širenja komunističke propagande bio na meti državne cenzure u Australiji. U vrijeme kad je izlazio, useljenici nebritanskog porijekla nisu bili dobrodošli, vladala je tzv. Bijela politika,¹ a država se borila protiv komunističke ideologije. Jedan od ciljeva „Ujedinjene australske stranke“, koja je bila na vlasti u Australiji od 1931. godine, bila je borba protiv komunizma, o čemu svjedoči oglas objavljen u novinama *The Bulletin* u prosincu 1931. godine:

„Dolje s komunistima – svi lojalni građani, koji su u većini u Australiji, mogu se osloniti na stranku da će ukloniti crvenu prijetnju (...) iskorijenit će komuniste i revolucionarno obrazovanje mladih te će lojalnim građanima dati zaštitu u skladu s australskim ustavom (...) Radit će se na obnovi povjerenja svijeta u Australiju“ (*The Bulletin*, 1931: 24).

Stranka smatra da su aktivnosti komunistički nastrojenih političara uništile ugled Australije te strane tvrtke nisu željele ulagati u australske tvornice zbog straha od komunističkog zakonodavstva. Stranka će obnoviti Australiju, vratiti je na ranije pozicije kao veliku zajednicu britanskog naroda.

U skladu s tim ciljevima, postojao je sustav državne cenzure koji je nastojao kontrolirati tisak kroz zakone i podzakonske akte. Kada je riječ o cenzuri, bitna je *Uredba o objavljivanju novina na stranim jezicima* (engl. *Publication of Newspapers in Foreign Languages Regulation*) koja je bila na snazi, uz amandmane, od 1921. godine i tijekom 1930-ih godina. Donesena je na temelju zakona iz 1920. godine koji predviđa, između ostaloga, donošenje uredbe o zabrani ili regulaciji objavljivanja novina ili drugih periodičkih publikacija na stranom jeziku (*War precautions act repeal*, 1920: 22f). Prijedlozi amandmana iz 1933. godine² uključuju sljedeće odredbe koje su povezane (i) s hrvatskim novinama (neki prijedlozi amandmana utemeljeni su na praksama uređivanja hrvatskih novina *Iskra* i *Oganj* o čemu će biti riječi kasnije):

- novine ili periodička publikacija smatraju se objavljenima ako su otišnute ili proizvedene na bilo koji način tako da se riječi reproduciraju u vidljivom obliku

¹ Bijela australska politika započela je donošenjem Zakona o ograničavanju useljavanja 1901. godine kojim se nastojao ograničiti broj nebijelih useljenika, ali također i ostalih useljenika nebritanskog porijekla. Bijela politika ukinuta je 1966. godine. Cf. End of the white Australia policy, 2021.

² NAA: A432, 1933/451, 28. lipnja 1933.

- niti jedne novine ili periodička publikacija neće se objaviti na stranom jeziku ako u impresumu na dnu prve stranice nisu naznačeni tiskar i izdavač
- podatak o tiskaru i izdavaču koristit će se kao dokaz o odgovornosti u sudskom postupku.

Na tu će se uredbu često pozivati razna državna tijela i službenici u izvještajima o istrazi nepoćudnih novina. Tijela koja su sudjelovala u provođenju cenzure i čiji su službenici provodili istrage i pisali dopise i izvještaje na kojima se temelji prikaz hrvatskih novina u ovome radu jesu Ured državnog odvjetnika (engl. *Attorney's-General Department*), Odjel za istrage Ureda državnog odvjetnika (engl. *Attorney's-General Department Investigation Branch*), Generalni upravitelj (engl. *Governor General*), Ministarstvo obrane (engl. *Defence Department*), Ministarstvo vanjskih poslova (engl. *External Affairs Department*), Ured premijera (engl. *Prime Minister's Department*) i Ministarstvo pošte (engl. *Postmaster's General Department*). Svi su oni surađivali u pokušajima otkrivanja nepoželjnih publikacija kako bi provodili kontrolu tiska u skladu sa službenom državnom politikom.

Treba spomenuti i da je australsko društvo u to vrijeme, kao posljedica takve državne politike, bilo izrazito monokulturalno – prema popisu stanovništva iz 1947. godine, 90 % stanovništva rođeno je u Australiji, a većina rođenih izvan Australije dolazi iz zemalja engleskog govornog područja (Simon-Davies and McGann, 2018). Takvo je bilo okruženje u kojem su hrvatski useljenici nastojali živjeti, raditi, udruživati se i objavljivati novine.

4. Istraživanje

4.1. Cilj i metodologija istraživanja

Predmet su istraživanja hrvatske novine objavljivane u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina. Tri su cilja istraživanja:

1. identificirati serijske publikacije koje su objavljivali Hrvati u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina te izraditi popis koji će uključivati i one naslove koji su izgubljeni ili zagubljeni
2. na primjeru publikacija hrvatskih useljenika istražiti mehanizme cenzure koje su koristile australske vlasti u prvoj polovici 1930-ih godina s ciljem kontrole objavljivanja serijskih publikacija
3. utvrditi načine kojima su hrvatski useljenici koji su bili uključeni u objavljivanje serijskih publikacija u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina izbjegavali cenzuru.

Istraživanje je započelo analizom postojeće literature. U brojnim se izvorima, koji će kasnije biti komentirani, najčešće spominju novine *Borba*, ali i drugi

naslovi (Tkalčević, 1992: 67; Holjevac, 1968: 234; Australija, 2022). Poneki su spominjani kao prethodnici ili sljednici *Borbe*, ali nigdje nisu navedene informacije o tome koji su naslovi kada i gdje izlazili, tko su bili izdavači i tiskari, u koliko su brojeva objavljeni niti gdje se danas čuvaju. Stoga su strukturiranim pretraživanjem kataloga Nacionalnog arhiva Australije i kataloga državnih arhiva australskih saveznih država pronađeni zapisi o dokumentima povezanim s tim publikacijama.³ Pretraživanje je provedeno u više navrata od lipnja 2018. do siječnja 2021. godine. Korištene su opcije naprednog pretraživanja prema svim relevantnim parametrima (ključnim riječima, serijskim brojevima, kontrolnim simbolima, datumu). U katalogu Nacionalnog arhiva Australije pronađeno je više od 400 dokumenata povezanih s novinama koje su objavljivali Hrvati u Australiji prije Drugoga svjetskog rata. Većina dokumenata pregledana je u prostoru Nacionalnog arhiva Australije, a manji je broj učinjen dostupnim i u digitalnom obliku za potrebe ovoga istraživanja.⁴ Osim kataloga arhiva, pretraženi su i *online* katalozi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Nacionalne knjižnice Australije, državnih knjižnica u saveznim australskim državama Novi Južni Wales, Viktorija i Zapadna Australija te bibliografija serijskih publikacija Hrvata u Australiji (Bibliografije, 2022). Uz *online* kataloge, pretraženi su i katalozi na listićima u državnim knjižnicama u australskim saveznim državama Viktorija i Novi Južni Wales te u nacionalnim knjižnicama Australije i Hrvatske. Korištena je i metoda uključivanja zajednice australskih Hrvata (onih koji žive ili su živjeli u Australiji te onih koji su istraživali povijest australskih Hrvata). Uključivanjem zajednice prikupljeni su podaci o ponekim publikacijama.⁵ Zajednica je uključena osobnim odlascima u hrvatske udruge, na neformalnim sastancima, elektroničkom poštom i društvenim mrežama. Ta je metoda imala nekoliko ograničenja. Prvo je povezano s razdobljem koje se istraživalo – danas više nema onih koji iz prve ruke imaju saznanja o ranim hrvatskim publikacijama u Australiji. Osim toga, formalni i neformalni kontakti s pojedincima i organizacijama bili su donekle otežani zbog pandemije bolesti COVID-19. Bez obzira na ograničenja, tom su metodom prikupljene informacije koje su pridonijele istraživanju.

Na temelju postojeće literature, neformalnih kontakata, pretraženih kataloga i bibliografija te na temelju analize sadržaja, bibliografskih podataka i tehničkih značajki pronađenih dokumenata i publikacija, najprije su identificirane sve publikacije za koje postoje dokazi njihova pokretanja ili pokušaja pokretanja. Malobrojne od tih publikacija sačuvane su i dostupne. Za neke publikacije koje nisu

³ Podaci o izvorima navedeni su u Literaturi pod Novinski izvori i Mrežna mjesta.

⁴ Trideset stranica dokumenata o registraciji novina *Svijetlo* koji obuhvaćaju razdoblje 1932. do 1934. godine (NAA: A367, C1822/21) i osam stranica dokumenata o novinama *Istina* iz 1932. godine (NAA: A367, C1822/24).

⁵ Metodom uključivanja zajednice ovdje smatramo metode za koje se u engleskom jeziku koriste nazivi *crowdsourcing* i/ili *community engagement*.

sačuvane, na temelju dokumenata možemo biti sigurni da je objavljen najmanje jedan broj. Postoje i publikacije za koje pronalazimo naznake pokušaja objavljivanja, ali ne i dokaz da su zaista objavljene u barem jednom broju. Izrađen je popis tih publikacija kako bi se prvi put na jednom mjestu objedinili do sada poznati podaci o njima. Na temelju dokumenata i sačuvanih publikacija (bilten *Borba* i njegovi sljednici) istraženi su i opisani načini cenzure te načini njezina izbjegavanja.

4.2. Rezultati provedenog istraživanja

4.2.1. Serijske publikacije Hrvata u Australiji na početku 1930-ih godina

Hrvatski su useljenici u Australiji već od kraja 1920-ih godina podnosili zahtjeve za registracijom novina. Budući da je objavljivanje bilo planirano na hrvatskom jeziku, svaka prijava prolazila je kompliciranu proceduru provjere na temelju australskih zakonskih i podzakonskih propisa (npr. *Uredba o objavljivanju novina na stranim jezicima*). Poneki su dokumenti sačuvani, poneke publikacije dobile su dozvole, ali do danas za većinu publikacija nemamo podatak o lokaciji na kojoj se čuvaju. Tijekom istraživanja u australskom nacionalnom arhivu pronađen je jedan primjerak publikacije *Borba* kao i publikacija *Iskra* i *Oganj*. Da se te publikacije čuvaju u Arhivu nije jasno na temelju pretraživanja kataloga jer sadržaj pojedinih kutija nije detaljno opisan. Nužno je bilo pregledati sve kutije s dokumentima povezanim s hrvatskim novinama iz promatranog razdoblja (cf. Hebrang Grgić, 2022). O ostalim publikacijama doznajemo iz dokumenata ili iz zapisa u drugim publikacijama.

Borba je izlazila 1931. i 1932. godine i ona će biti opisana kasnije u radu. Za publikaciju *Svijetlo* podnesen je zahtjev za registraciju u svibnju 1932. godine u Zapadnoj Australiji. To je vrijeme kada još izlazi *Borba*, pa novine zasigurno nisu njezin sljednik. Sačuvani su dokumenti o istrazi iz kojih je jasno da su se vlasti raspitivale o podnositeljima zahtjeva koji su pripadali društvu naziva „Jugo Slav Community Educational Society“ iz Perth. Zahtjevu za pokretanje novina priložena su pisma potpore drugih klubova („Slavenska kulturna etnička čitaonica“ iz Swana,⁶ „Hrvatsko-slavensko društvo“ iz Boulder Cityja⁷ i dr.). Kroz nekoliko dopisa vezanih uz pokretanje *Svijetla* iz 1932. godine provlači se rasprava istražitelja o preispitivanju potrebe novina na „jugoslavenskom“ jeziku, o broju Južnih Slaveana koji ne razumiju engleski, a istražitelji nikako ne uspijevaju doznati ime osobe koja je trebala biti urednik *Svijetla*. Novine su trebale biti objavljivane jednom tjedno u nakladi od 1000 primjeraka. Sve osobe čija su imena povezana s prijavom novina detaljno su istražene, a na temelju provedenih razgovora zaključeno je da

⁶ NAA: A367, C1822/21, 15. srpnja 1932.

⁷ NAA: A367, C1822/21, 10. srpnja 1932.

će urednik novina najvjerojatnije biti komunističke političke orijentacije.⁸ Prijavitelji su u listopadu odustali od prijave uz ispriku da ne mogu pronaći urednika koji bi uređivao novine u Perthu i uz najavu da će registraciju zatražiti u Melbourneu.⁹ Razlog odustajanja možda je bio predviđanje nepovoljnog izvještaja istražitelja i mogućnost odbijanja zahtjeva za registraciju.¹⁰ Bez obzira na povlačenje prijave, donesena je odluka o odbijanju zahtjeva u prosincu 1932. godine.¹¹ Važan je podatak iz jednog izvještaja iz studenoga 1932. godine u kojem se spominje da je „prije oko mjesec dana“ objavljen prvi broj novina *Svijetlo* u Melbourneu. Međutim sama publikacija nije priložena. Navodi se da postoje nagađanja da su novine „fašističkog karaktera“ i da su opozicija *Borbi*, ali istražitelji iznose sumnju u takvu tvrdnju.¹²

Novine koje su zasigurno bile opozicija *Borbi* bile su novine *Dom i svijet*. Nije sačuvan niti jedan primjerak, ali na temelju vijesti iz australskih novina moguće je zaključiti da su objavljena dva broja. Australske novine *The Swan Express* u prosincu 1932. godine objavljuju kratku vijest da je u prodaji nekoliko primjeraka posljednjeg broja, a objavljivanje je zaustavljeno na neodređeno vrijeme zbog poslovnih problema (*The Swan Express*, 1932). *Dom i svijet* navodno je bio luksuzno opremljen, možda čak i slikama u boji. Kao opozicija *Borbi*, *Dom i svijet* izlazio je uz podršku tadašnjeg jugoslavenskog konzulata u Australiji, ali, s obzirom na najvjerojatnije samo dva objavljena broja, nije pobudio interes čitatelja (Holjevac, 1992: 234).

U listopadu 1932. godine u Melbourneu je podnesena molba za odobrenje objavljivanja novina *Istina*. Podnositelj je bio Stjepan Rajher, u ime zajednice jugoslavenskih iseljenika. Istražitelji su zaključili da je on Hrvat, da je obrazovan, ali se nikada nije bavio novinarskim poslovima. Novine su trebale izlaziti mjesečno u nakladi od 1000 primjeraka, a financijer je trebao biti Mario Silje, zaposlen kao fizički radnik.¹³ Rajher u prijavi navodi da novine neće biti političkog karaktera, da će donositi vijesti iz kulture i obrazovanja „na Jugo Slavenkom jeziku“.¹⁴ U prosincu 1932. godine, a na temelju mišljenja istražitelja da izdavanje *Istine* neće biti komercijalno isplativ projekt, donesena je odluka o odbijanju davanja dozvole.¹⁵

Treba svakako spomenuti i publikaciju naslova *Proleter* koja je, prema nekim izvorima (Holjevac, 1968: 234; Tkalčević, 1992: 67) također sljednik *Borbe*.

⁸ NAA: A367, C1822/21, 20. srpnja 1932.

⁹ NAA: A367, C1822/21, 15. listopada 1932.

¹⁰ NAA: A367, C1822/21, 24. listopada 1932.

¹¹ NAA: A367, C1822/21, 7. prosinca 1932.

¹² NAA: A367, C1822/21, 3. studenoga 1932.

¹³ NAA: A367, C1822/24, 15. studenoga 1932.

¹⁴ NAA: A367, C1822/24, 19. listopada 1932.

¹⁵ NAA: A367, C1822/24, 7. prosinca 1932.

Međutim radi se o pogrešnoj interpretaciji arhivskih dokumenata. U australskom nacionalnom arhivu postoji dokument pod naslovom *Proleter*, ali u njemu se krije prijevod sadržaja ilegalnog glasila „Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije“ koje je izlazilo od 1929. godine najprije u Zagrebu, a potom, radi izbjegavanja cenzure u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, u Beču, Pragu i drugim gradovima, često bez oznake mjesta izdavanja (Filipič, 1979: 21; *Proleter*, 2021). Poveznica *Proleter*a s *Borbom* jest ime Josepha Alagicha koji se u novinama *Proleter* navodi kao predstavnik *Borbe* i distributer *Proleter*a za područje Australije te je to vjerojatno razlog zbog kojega su australske vlasti istraživale novine *Proleter*. U dokumentima australskih istražitelja nalazi se i prijevod na engleski naslova iz broja 28 objavljenog u prosincu 1932. godine iz čega je, na temelju usporedbe s publikacijom dostupnom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i transkripta dostupnog na Wikizvoru (*Proleter*, 1932) jasno da se radi o istoj publikaciji. Prema tome, publikacija *Proleter* o kojoj se čuva dokumentacija u australskom nacionalnom arhivu¹⁶ nije objavljivana na području Australije.

U tablici 1 nalazi se popis 12 publikacija za koje se na temelju analizirane literature i na temelju istraživanja arhivskog gradiva može pretpostaviti ili sa sigurnošću utvrditi da su izlazile i da su u njihovom objavljivanju i uređivanju sudjelovali hrvatski useljenici u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina. Popis je abecedni, a ne kronološki jer za većinu publikacija nije moguće utvrditi precizno početak izlaženja. Također, popis uključuje i naslove koji se spominju u dokumentima, a za koje tijekom istraživanja nisu pronađeni dokazi o objavljivanju. Na popisu nije publikacija *Proleter* za koju je na temelju istraženih dokumenata zaključeno da nije objavljivana u Australiji. Uz naslove su navedeni podaci o mjestu objavljivanja, početnoj i završnoj godini izlaženja te o ukupnom broju objavljenih sveščića (brojeva). Podaci koji nedostaju označeni su upitnikom, a upitnik je i uz podatke za koje nije moguće utvrditi jesu li točni. Kosim slovima otisnuti su podaci o publikacijama za koje postoje dokazi da su objavljene barem u jednom broju, a podcrtane su publikacije čiji su primjerci i danas dostupni.

Na temelju istraživanja, za sada možemo sa sigurnošću tvrditi da je u najmanje jednom broju objavljeno sedam publikacija (pod brojevima 1, 2, 3, 6, 9, 11 i 12). Publikacija pod brojem 1 objavljena je u najmanje 45 brojeva, publikacija pod brojem 2 u najmanje dva broja, a publikacije pod rednim brojevima 3 i 6 objavljene su svaka u jednom broju. Analizirani arhivski dokumenti spominju da su istražitelji imali u rukama publikacije pod brojevima 9, 11 i 12. Stoga se može zaključiti da su objavljene najmanje u jednom broju, iako za sada nisu pronađene.

¹⁶ NAA: B741, V/11005, 21. travnja 1933.

Tablica 1. Popis publikacija koje su objavljivali (ili pokušavali objavljivati) Hrvati u Australiji u prvoj polovici 1930-ih godina

R. br.	Naslov	Mjesto izdavanja	Početna godina izlaženja	Završna godina izlaženja	Objavljenih brojeva	Dostupnih brojeva (veljača 2022.)
1.	<i>Borba</i>	<i>Broken Hill</i>	1931.	1932. (?)	45 (?)	1
2.	<i>Dom i svijet</i>	<i>Perth</i>	1932.	1932.	2	0
3.	<i>Iskra</i>	<i>Sydney</i>	1933.	1933.	1	1
4.	Istina	Melbourne	1932. (?)	?	?	0
5.	Naprijed	?	1932. (?)	?	?	0
6.	<i>Oganj</i>	<i>Sydney</i>	1933.	1933.	1	1
7.	Plamen	Broken Hill (?)	1932. (?)	?	?	0
8.	Pravda	Broken Hill (?)	1932. (?)	?	?	0
9.	<i>Savez</i>	?	1933. (?)	?	1 (?)	0
10.	Sloboda	?	1932. (?)	?	?	0
11.	<i>Solidarnost</i>	?	1934. (?)	?	1 (?)	0
12.	<i>Svijetlo</i>	<i>Melbourne</i> (?)	1932. (?)	?	1 (?)	0

Napomena: Uz naslove su navedeni podaci o mjestu objavljivanja, početnoj i završnoj godini izlaženja te o ukupnom broju objavljenih sveščića (brojeva). Podaci koji nedostaju označeni su upitnikom, a upitnik je i uz podatke za koje nije moguće utvrditi jesu li točni. Kosim slovima otisnuti su podaci o publikacijama za koje postoje dokazi da su objavljene barem u jednom broju, a podcrtane su publikacije čiji primjerci su danas dostupni.

Za ostale publikacije, one pod brojevima 4, 5, 7, 8 i 10 postoji trag o pokušaju pokretanja, ali ne i dokaz da su objavljivane. Što se tiče dostupnosti, većina publikacija danas nije javno dostupna. Izuzetak su po jedan broj publikacija pod brojevima 1, 3 i 6, čiji su tiskani primjerci dostupni u Nacionalnom arhivu Australije, a elektroničke verzije na mrežnim stranicama projekta „Hrvatski iseljenički tisak“ (Digitalizacija, 2022) u sklopu kojega su pronađene i digitalizirane.

4.2.2. *Borba i njezini sljednici*

Bilten *Borba* izlazio je pod tim naslovom od srpnja 1931. godine pa najmanje do kraja 1932. godine. Objavljeno je najmanje 45 brojeva. Činjenicu da je bilten objavljan spominju izvori koji se bave društvenom djelatnošću Hrvata u Australiji (Tkalčević, 1992; Holjevac, 1968; Budak and Lalich, 2008; Australija, 2022; Hrvatske periodične publikacije u Australiji, 2020). Bilo je, međutim, naslova koji se smatraju sljednicima *Borbe*. Do promijene naslova uglavnom je dolazilo radi izbjegavanja cenzure, pa je ovim istraživanjem dokazano da su sljednici *Borbe* bile novine *Iskra* i *Oganj*, a postojeća literatura (Tkalčević, 1992: 67–68) navodi da su i novine *Napredak*, koje su izlazile nakon 1935. godine sve do 1957. godine (s kratkim prekidom tijekom Drugoga svjetskoga rata radi zabrane), sljednik *Borbe*.

4.2.2.1. *Prva faza – objavljivanje pod inicijalnim naslovom*

Kada je riječ o *Borbi* treba ponajprije imati na umu izdavača – „Borbeni radnički pokret“ koji je bio politički lijeve orijentacije, neprihvatljive tadašnjoj australskoj državnoj politici. Iako neki izvori kao engleski naziv koriste doslovan prijevod na engleski – „Workers’ Fighting Movement“ – sami pripadnici pokreta 1930-ih godina koristili su engleski naziv „Workers’ Educational Club“ i slične varijante u kojima nije isticana borba već edukacija, a udruga je nazivana klubom, a ne pokretom, što je služilo za prikriivanje političke orijentacije udruge. Također treba imati na umu da je, iako je članstvo u udruzi bilo otvoreno svim Južnim Slavenima, većina članova bila iz Hrvatske, a ponajviše s područja Dalmacije (Marković, 1973: 286).

Prvi broj *Borbe* objavljen je 15. srpnja 1931. godine (Tkalčević, 1992: 67), ali prema dokumentima se čini da je zamisao o pokretanju publikacije započela 1929. godine, kada je u listopadu Ante Pucar podnio molbu za registraciju novina (u molbi piše da će novine biti na srpskom jeziku i ne navodi se naslov).¹⁷ Molba za registracijom povučena je jer, kako je tvrdio Pucar, nije naišao na podršku.¹⁸ U izvještaju istražitelja iz siječnja 1932. godine, u nastojanju da se istraže ljudi povezani s objavljivanjem *Borbe*, navest će se upravo ime Ante Pucara kao jedne od osoba koje stoje iza njezinog objavljivanja.¹⁹ Stoga je moguće da je pokušaj registracije iz 1929. godine bio prvi pokušaj službenog pokretanja *Borbe*.²⁰

Tkalčević (1992: 44) tvrdi da je inicijator pokretanja *Borbe* bio tajnik udruge Ivan Viskich. Broj ogranaka „Borbenog radničkog pokreta“ brzo je rastao i nije

¹⁷ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 8. listopada 1929.

¹⁸ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 11. listopada 1929.

¹⁹ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 6. siječnja 1932.

²⁰ Ime Ante Pucara povezuje *Borbu* i s njezinim sljednikom, novinama *Napredak*. Naime, nadimak Ante Pucara bio je Pante (Tkalčević, 1992: 45), a taj je nadimak u potpisu nekih tekstova objavljivanih u *Napretku*.

više bilo moguće da tajnik sam svima odgovara i šalje upute poštom. Stoga je Viških predložio pokretanje biltena *Borba*. Kasnije će sam svjedočiti o *Borbi*: „Bio je to mali bilten s puno tehničkih, gramatičkih i političkih pogrešaka. Ali taj mali bilten je bio začetak našeg tiska u Australiji“ (Tkalčević, 1992: 67).

Prvo spominjanje *Borbe* u dokumentima istražitelja potječe iz listopada 1931. godine, tri mjeseca nakon objavljivanja prvoga broja, kada Odjel za istrage u Canberra traži da se istraži tko je izdavač novina. Jedino što je vlastima bilo poznato jest da ih objavljuju „jugoslavenski komunisti u Broken Hillu“.²¹ Požurnica za taj zahtjev poslana je u siječnju 1932. godine,²² a u odgovoru na požurnicu ističe se da se još nije ušlo u trag izdavaču te da je moguće da je nakon prvoga broja objavljen još samo jedan broj.²³ U istrazi se došlo do imena Ante Pucara koji je, prema istražiteljima, imao ključnu ulogu u pokretanju *Borbe* i koji je napisao nekoliko tekstova za prvi broj.²⁴ I u izvještaju iz ožujka spominje se Pucar koji „nije poznat niti jednom Jugoslaveni koji je naklonjen policiji“.²⁵ Dakle, policija očito nije uspjela doći do Pucara i ispitati ga, a niti devet mjeseci nakon objavljivanja prvoga broja australske vlasti nisu znale tko je izdavač. Kao još jedan mogući suradnik u kolovozu se 1932. godine u izvještajima počinje spominjati Steve Popovich koji je bio autor tekstova u *Borbi* (jedan tekst u broju od 6. lipnja 1932. godine potpisao je kao Popovich). Kasniji izvještaji navode i druge verzije imena – Mitar Popovitch i Stepan Petric.²⁶ Međutim niti jedno od tih dvaju imena nije bilo pravo ime. Kao pravo Popovichevo ime Marković (1973: 92) navodi ime Radomir Petrić. U dokumentima se ističe potreba za istraživanjem te osobe, a predlaže se i deportacija.²⁷ Takav način borbe vlasti protiv osoba uključenih u objavljivanje novina nije stran ni kada je bila riječ o drugim useljeničkim zajednicama u Australiji.²⁸

Prema dostupnim dokumentima, niti u kolovozu 1932. godine vlasti nisu uspjele ući u trag izdavaču *Borbe*.²⁹

Jedini danas javno dostupan broj *Borbe* jest broj 41 objavljen 20. listopada 1932. godine. Broj se čuva u Nacionalnom arhivu Australije (njegovo postojanje nije zabilježeno u katalogu), a dostupan je i na stranicama projekta Hrvatski iseljenički tisak. Naslov je napisan rukom, a tekst pisaćim strojem, što je praksa

²¹ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 13. listopada 1931.

²² NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 4. siječnja 1932.

²³ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 6. siječnja 1932.

²⁴ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 6. siječnja 1932.

²⁵ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 2. ožujka 1932.

²⁶ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 4. lipnja 1934.

²⁷ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 3. kolovoza 1932.

²⁸ Primjerice, urednik talijanskih novina *La Stampa Italiana* koje su izlazile 1931. i 1932. godine protjeran je iz Australije krajem 1932. godine (Tosco, 2007).

²⁹ NAA: A467, SF7/6, 5. kolovoza 1932.

i u drugim manjinskim zajednicama u Australiji.³⁰ Dijakritički znakovi dodavani su ručno. Prema izvještaju iz siječnja 1932. godine novine su umnožene ciklostilom,³¹ a Tkalčević (1992: 44) spominje svjedočanstvo Ivana Viskicha prema kojem su novine umnožene strojem geštetner.³² Broj *Borbe* iz listopada 1932. godine ima 6 stranica i tekst je organiziran u dva stupca. Broj je numeriran kao broj 41 u drugom godištu pa se može zaključiti, ako je numeracija ispravna, da su novine izlazile otprilike dvotjedno, a svakako češće nego jednom mjesečno kako tvrde neki izvještaji.³³ Na vrhu svake stranice nalazi se tekući naslov koji sadrži podatak o broju i naslovu te oznaku stranice. Ne postoji impresum niti kolofon, nigdje nije vidljivo tko je izdavač, urednik niti tiskar. Niti jedan tekst nije potpisan pravim imenom autora – neki su tekstovi nepotpisani, neki su potpisani inicijalima, a neki pseudonimima poput Borbeni radnik, Proleter ili Akciona borbena grupa. Kratak tekst na kraju broja koji poziva na plaćanje pretplate potpisuje Uredništvo *Borbe*. Jedina osoba čije se ime spominje u tom broju *Borbe*, a koja se može dovesti u vezu s uredništvom, jest Joe Alagich na čiju adresu su se mogle slati uplate i narudžbe za knjige (ponuđeno je 18 naslova). Stoga ne iznenađuje podatak da je Joe ili Joseph Alagich ispitivan u vezi *Borbe*.³⁴ Godine 1933. istražitelji su doznali da je osoba s adresom u Piper Street uzimala poduku iz pisanja na stroju. Zaključuje se da bi ta osoba mogla biti povezana s novinama. Doduše, ne spominje se odmah njegovo ime, ali iz kasnijih izvještaja se može zaključiti da je riječ o Josephu Alagichu koji je živio na toj adresi i bio uključen u proizvodnju novina.³⁵ Izvještaj s ispitivanja Alagicha ukazuje na još jedan veliki problem s kojim su se susretale vlasti kod istrage *Borbe* – nepoznavanje jezika. Istražitelj opisuje kako je morao pomno pratiti Alagicheve reakcije kad mu je dao tekst na hrvatskome jeziku jer su Alagicheve reakcije i usredotočenost na tekst bili jedine naznake na temelju kojih je mogao zaključiti je li osumnjičeni uključen u nezakonite aktivnosti.³⁶

Vlasti su do informacija o *Borbi* dolazile i suradnjom s poštanskim uredima. Na taj su način doznavali imena pretplatnika, pa su mogli istraživati njihove aktivnosti.³⁷ Tako je, primjerice, ispitivan John Segedin koji je izjavio da je primio tri broja *Borbe* poštom, ali ne zna ništa o osobi koja mu je novine poslala, niti je itko

³⁰ Primjerice, prema Musicòu (2002), Talijani su novine počeli objavljivati znatno ranije, novine *L'Italo-Australiano* izlaze 1885. godine, i tada su ih ispisivali ručno te potom umnažali. Rando (1973) takve začetke novinarstva naziva embrionalnima, govori o „improviziranim“ novinarima, emigrantima koji su postali novinari.

³¹ NAA: A7359, BOX 7/N15300/18, 7. siječnja 1932.

³² Tada su se koristili mehanički reprografski strojevi poput ciklostila, šapirografa, hektografa i geštetnera (Umnožavanje, 2022).

³³ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 7. siječnja 1932.

³⁴ NAA: A7359, BOX 7/N15300/18, 9. lipnja 1933.

³⁵ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 20. veljače 1934.

³⁶ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 5. ožujka 1934.

³⁷ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 25. listopada 1932.

došao prikupiti novac za pretplatu. Spominju se i četiri primatelja novina u Zapadnoj Australiji i Viktoriji do čijih su imena istražitelji došli na temelju suradnje s poštom.³⁸

Ponekad su istražitelji sugerirali i zapljenu pošiljki. U jednom izvještaju objašnjava se da je dostava paketa koji sadrže novine u skladu sa zakonom o pošti, ali se sugerira da bi se „u interesu Commonwealtha mogao zauzeti i malo širi stav (...) pogotovo u svjetlu stava Vlade u vezi komunističke propagande.“³⁹ Kasnije će se amandmanom na *Uredbu o objavljivanju novina na stranim jezicima* predvidjeti i mogućnost oduzimanja publikacija (Amendment, 1934).

Da su izdavač i suradnici vješto izbjegavali cenzuru dokazuje dokument u kojem tek u listopadu 1932. godine (dakle, više od godinu dana nakon objavljivanja prvoga broja) istražitelji u Canberri zaključuju da *Borbu* objavljuju „jugoslavenski članovi komunističke partije“ u svom klubu u Broken Hillu.⁴⁰ Očito je izdavač shvatio da su mu vlasti ušle u trag jer isti izvještaj navodi kako te prostorije u zadnjih 6 tjedana nisu korištene za potrebe kluba niti je *Borba* za to vrijeme izlazila. No klub zapravo nije imao svoje stalne prostorije, a adresa koja se navodi u izvještajima jest adresa prebivališta Stevea Popovicha.⁴¹ Prema spomenutim izvještajima moguće je zaključiti da su izdavač, urednici i suradnici predviđali tijek istrage pa su se sakrivali, privremeno obustavljali objavljivanje i mijenjali mjesto tiska.

U dostupnoj literaturi i u dokumentima dostupnima u Nacionalnom arhivu Australije pojedinačno se spominju samo četiri broja *Borbe* (brojevi od 15. srpnja 1931., 29. siječnja 1932., 6. lipnja 1932. i 20. listopada 1932.). U neformalnom kontaktu sa zajednicom doznajemo da u jednoj privatnoj zbirci postoji broj 45 objavljen 25. prosinca 1932. Prema tome, od najmanje 45 brojeva, danas znamo sa sigurnošću za datume objavljivanja njih pet, a samo je jedan za sada dostupan javnosti. Razlog tome je, osim protoka vremena, i nastojanje izdavača i urednika da publikacija dospije samo u ruke onih kojima je namijenjena – naklade su vjerojatno bile male i primjerci se nisu slali javnim ustanovama na trajno čuvanje. Naravno, moguće je da su i u drugim zbirkama, javnim i privatnim, sačuvani još poneki brojevi.

4.2.2.2. Druga faza – korištenje različitih naslova novina

Vjerojatno je da nakon pauze u objavljivanju o kojoj piše izvještaj iz siječnja 1933. godine, novine više nisu izlazile pod naslovom *Borba*. U postojećoj literaturi (Tkalčević, 1992: 67; Holjevac, 1968: 234; Australija, 2022) objašnjava se kako su novine *Borba* mijenjale naslove i izlazile kao *Plamen*, *Pravda*, *Iskra*, *Oganj*,

³⁸ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 27. siječnja 1933.

³⁹ NAA: A467, SF7/6, 12. kolovoza 1932.

⁴⁰ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 27. siječnja 1933. (citat iz dokumenta od 22. listopada 1932.)

⁴¹ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 27. siječnja 1933.

Proleter, Sloboda, Naprijed... Isto je mišljenje izraženo i u izvještaju istražitelja u svibnju 1933. godine: „Smatra se da je publikacija nasljednik *Borbe* i da se naslov mijenja svaki mjesec kako bi se činilo da jer riječ o nezavisnoj publikaciji, a ne o redovitim mjesečnim novinama“.⁴² Tako su se nastojali izbjeći propisi vezani uz objavljivanje novina (obaveza registriranja i sl.). *Oganj* i *Iskra* bile su nezavisne publikacije jer su objavljene samo jednom, bez numeracije, pa je tako izbjegnuto njihovo uključivanje u definiciju novina iz *Uredbe o objavljivanju novina na stranim jezicima* iz 1921. godine. Dopis iz Ureda državnog odvjetnika iz lipnja 1933. godine naslova *Jugoslavenska publikacija Iskra i ostale* (engl. *Yugo-slav publication Iskra and others*) iznosi problem primjene *Uredbe* na takve publikacije. Iznosi se i definicija novina iz *Oxfordskog rječnika* prema kojoj su novine tiskana, najčešće dnevna ili tjedna publikacija.⁴³ Državni odvjetnik predlaže amandman na *Uredbu* u kojem bi stajalo: „(...) neće se uvažiti obrana koja bi dokazala da publikacija nije izdavana periodički, ako se pokaže da je slična publikacija na istom jeziku objavljena od strane optuženika pod istim ili različitim naslovom.“⁴⁴ Da su *Iskra* i *Oganj* (tj. njihov prethodnik *Borba*) svakako bile jedan od razloga donošenja amandmana na *Uredbu* dokazuje isti dopis u kojem, u vezi amandmana na *Uredbu*, stoji: „Postoje poteškoće u izradi nacrtu *Uredbe* kako bi se pokrili slučajevi *Iskre* i *Ognja* (...) mogli bismo, možda, te publikacije smatrati novinama iako je zapravo objavljen samo po jedan broj, a to nije u skladu s definicijom novina.“⁴⁵

U prijedlogu amandmana na *Uredbu* iz lipnja 1933. godine istaknuta je obaveza objavljivanja impresuma u kojem bi, na dnu prve stranice, trebali biti naznačeni nazivi tiskara i izdavača. Amandman je donesen nakon što su već objavljene publikacije *Borba*, *Iskra* i *Oganj* u kojima nije bilo impresuma što je još jedan dokaz da su te publikacije utjecale na donošenje amandmana.

Pretraživanjem kataloga nacionalnih knjižnica Australije i Hrvatske, državnih knjižnica australskih saveznih država te australskog nacionalnog i državnih arhiva, nisu pronađeni zapisi koji bi upućivali na čuvanje bilo kojeg od do sada spomenutih naslova. Međutim pregledavanjem kutija s dokumentima koji se odnose na te publikacije, a koje se čuvaju u australskom nacionalnom arhivu, pronađen je jedan broj *Borbe* te po jedan broj *Iskre* (1933.) i *Ognja* (1933.).⁴⁶ *Iskra* i *Oganj* su, iz ranije navedenih razloga izbjegavanja zabrana, samo jednom izašle pod tim naslovima. *Iskra* je objavljena u veljači 1933. godine. Otisnuta je tiskarskim strojem na četiri stranice, a postoji i podatak o tiskari (Wright & Baker, Sydney). Izvještaj državnih istražitelja iz ožujka 1933. godine tvrdi da je ta tiskara poznata

⁴² NAA: A432, 1933/451, 23. svibnja 1933.

⁴³ NAA: A432, 1933/451, 12. lipnja 1933.

⁴⁴ NAA: A432, 1933/451, 12. lipnja 1933.

⁴⁵ NAA: A432, 1933/451, 12. lipnja 1933.

⁴⁶ Ti brojevi dostupni su u digitaliziranoj verziji na stranicama projekta „Hrvatski iseljenički tisak“ koji se provodi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (Digitalizacija, 2022).

po tiskanju komunističke literature.⁴⁷ Kasniji će izvještaji tvrditi da je podatak o tiskarima netočan jer je riječ o osobama koje više ne djeluju na navedenoj adresi, a umjesto njih tiskaru na toj adresi imaju Gray i Frew.⁴⁸ U *Iskri* nije naveden podatak o izdavaču, a tekstovi su anonimni ili potpisani pseudonimima (npr. Borbeni radnik, Crveni Hrvat, Radnički dopisnik). Prema tome, i dalje se prikrivaju imena suradnika. Slično je i u *Ognju*, tekstovi su anonimni ili potpisani pseudonimima, kao tiskari navode se Wright i Baker, a sačuvani broj *Ognja* objavljen je u travnju 1933. godine u Sydneyju. *Iskra* i *Oganj* imaju gotovo identičan slog i grafičko uređenje, a uz naslov se navodi parola koja se nalazi i uz naslov *Borbe*: Proleter i svih zemalja, ujedinite se. Još jedna poveznica između *Borbe* i *Iskre* nalazi se u podnaslovu. Podnaslov *Borbe* je *Organ borbenih Jugoslavenskih emigranata Australije i New Zealand*. Slična se formulacija navodi i u *Iskri*, ali ne na mjestu podnaslova nego u kolofonu: *Organ Borbenih Jugoslavenskih Radnika Australije i New Zealand*. Na temelju iznesenih obilježja publikacija te na temelju analiziranih dokumenata zaključuje se da su *Iskra* i *Oganj* sljednici *Borbe*, a da je naslov mijenjan u svrhu izbjegavanja zabrane novina te izbjegavanja progona urednika i suradnika. Dokumenti pronađeni u arhivu dokazuju da su svi navedeni naslovi bili pod istragom, a sa slučajem su bila dobro poznata sva državna tijela koja su bila uključena u kontrolu tiska (državni odvjetnik, policija, Ured premijera, nekoliko ministarstava i drugi). Tekstovi su se prevodili na engleski za potrebe istrage, ispitivali su se osumnjičenici i pisali izvještaji.

Analizirani dokumenti ukazuju na postojanje još najmanje dviju publikacija koje su, vjerojatno, kao i *Iskra* i *Oganj*, sljednici *Borbe*. Izvještaj iz studenog 1933. godine spominje publikaciju *Solidarnost* koja je otisnuta u istoj tiskari kao i *Iskra* i *Oganj*. Dopis navodi da je publikacija u prilogu, ali ne nalazi se u istom spisu niti je, za sada, pronađena na drugom mjestu.⁴⁹ Slično je i s publikacijom *Savez* koja se spominje u izvještajima iz lipnja i srpnja 1934. godine – izvjestitelji su je imali u rukama, ali nije sačuvana uz izvještaje koji je spominju.⁵⁰

Još je jedan način izbjegavanja cenzure objavljivanje tekstova u drugim novinama. Sredinom 1930-ih godina postojala je suradnja hrvatskih organizacija lijeve političke orijentacije s australskim novinama *The Red Star*. Tekstovi na hrvatskom jeziku iz tih novina do sada nisu spominjani u literaturi. Novine su objavljivane od 1932. do 1936. godine isključivo na engleskom jeziku, osim što je u nekoliko brojeva 1935. i 1936. godine objavljeno nekoliko vrlo kratkih tekstova na hrvatskom jeziku (od ukupno 4 stranice u svakome broju, oko 1/8 jedne stranice na

⁴⁷ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 24. ožujka 1933.

⁴⁸ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 24. ožujka 1933.

⁴⁹ NAA: A7359, BOX 7/N15300/6, 16. studenoga 1933. i NAA A7359, BOX 7/N15300/6, 14. ožujka 1934.

⁵⁰ NAA: A7359, BOX 7/N15300/18, 14. lipnja 1934. i NAA: A7359, BOX 7/N15300/18, 12. srpnja 1934.

hrvatskom je jeziku). U kontekstu cenzure zanimljiv je tekst objavljen u novinama *The Red Star* 1935. godine naslova *Zakon o štampi u Australiji* u kojem autor (potpisan kao Iseljenik) ističe nepovoljne australske zakone kojima se nanosi nepravda „koju čini vladajuća klika prema jugoslavenskim iseljenicima kada odbija razne molbe za dozvolu tiskanja novina na hrvatskom jeziku pojedinim radnicima i organizacijama (...)“ (The Red Star, 1935). Budući da su novine *The Red Star* izlazile na engleskom jeziku, nisu potpadale pod pravila koja su vrijedila za novine na stranim jezicima. S obzirom na to, ti tekstovi na hrvatskom jeziku i danas se teško pronalaze. Nigdje do sada ti tekstovi nisu spomenuti niti je pronađen podatak da su te tekstove pisale iste osobe koje su surađivale s *Borbom* i njezinim sljednicima. No kako je politička orijentacija novina ista, i s obzirom na to da su tekstovi u novinama *The Red Star* izlazili u vrijeme kada *Borba* i njeni sljednici više nisu izlazili, a još nisu počele izlaziti novine *Napredak*, jasno je da je to bio još jedan način zaobilazanja državne kontrole tiska.

4.2.3. Načini državne kontrole i načini njezinog izbjegavanja na primjeru biltena *Borba* i njegovih sljednika

U opisanom slučaju biltena *Borba* i njegovih sljednika, moguće je uočiti nekoliko načina kontrole tiska od strane države.

Država je djelovala na temelju zakonskih propisa, a oni su prilagođavani trenutnoj situaciji kako bi mehanizam preventivne cenzure, ali i cenzure nakon objavljivanja, bio što učinkovitiji. *Uredba o objavljivanju novina na stranim jezicima* donesena je 1921. godine na temelju *Zakona o ratnoj predostrožnosti* (engl. *War Precautions Act*) iz 1920. Korespondencija između Ureda državnog odvjetnika, Ureda premijera i Ureda kraljevskog odvjetnika govori o nužnosti izmjena *Uredbe*, na što je utjecao i slučaj *Borbe*, tj. *Iskre* i *Ognja*. Istražitelji su uočili načine izbjegavanja cenzure, pa se nastojalo *Uredbu* prilagoditi kako bi obuhvatila *Borbu* i slične publikacije čiji su izdavači promjenom naslova nastojali zaobići zakonsku definiciju novina.⁵¹ U amandmanu iz 1932. godine (Amandment, 1932) određuje se da je svako objavljivanje novina na stranom jeziku bez dozvole premijera kažnjivo (kazna je 100 funti i/ili šest mjeseci zatvora). Također izdavač je dužan na zahtjev Ureda Premijera, odmah dostaviti sve primjerke publikacije koje Ured zatraži. U amandmanima iz 1933. godine uvodi se ranije spomenuta obaveza tiskanja impresuma s podacima o tiskari i izdavaču.⁵² Amandmanima iz 1934. godine omogućava se oduzimanje novina koje nisu objavljene u skladu s *Uredbom*, a predviđa se i mogućnost da Ured Premijera dozvolu objavljivanja uvjetuje paralelnim objavljivanjem teksta na engleskom jeziku (The Argus, 1934: 8).

⁵¹ NAA: A432, 1933/451, 12. lipnja 1933.

⁵² NAA: A432, 1933/451.

Drugi način na koji je država provodila kontrolu jest proces razmatranja prijave za objavljivanje publikacija u sklopu kojeg su provođene istrage. Često to nije bilo jednostavno jer nije bilo moguće otkriti sve sudionike. Istrage su se provodile i nakon davanja dozvola i početka objavljivanja ako bi postojala sumnja da novine donose informacije koje nisu u skladu sa službenom politikom. Za državu je bio problematičan i jezik novina. To se ističe u nekim dokumentima – istražitelji nisu sigurni jesu li njihovi prevoditelji točno i kvalitetno preveli sadržaj s hrvatskoga na engleski jezik.⁵³ Važna je bila i suradnja s poštanskim uredima i Ministarstvom pošte – često su pošiljke zaustavljane, pretraživane, prosljeđivane istražiteljima koji su tako dobivali informacije o publikacijama, ali i o primateljima.

S obzirom na opisane načine državne kontrole tiska, urednici i izdavači bili su svjesni da moraju pronaći načine kako tu kontrolu zaobići. Ponekad su učili na vlastitim pogreškama – ako nisu dobili dozvolu za objavljivanje, pokušali su na druge načine, npr. promijenili bi naslov publikacije za koju su tražili dozvolu ili bi dozvolu zatražili u drugom uredu. Promjena naslova poslužila je i kako bi se zaobišla definicija novina – ako je pod jednim naslovom publikacija objavljena samo jednom, usto i bez numeracije, tehnički nije bila riječ o novinama pa nije potpadala pod odredbe *Uredbe o objavljivanju novina na stranim jezicima*. Primjerice, pod naslovom *Iskra* objavljen je samo jedan broj, onaj u veljači 1933. godine, a zapravo je riječ o istom izdavaču, o istim urednicima i suradnicima koji su uređivali i objavljivali *Borbu*. *Borba* i njezini sljednici mijenjali su i mjesto objavljivanja. Objavljivanje je započelo u Broken Hillu, a nastavilo se u Sydneyju. Promjena mjesta objavljivanja još je jedan način zaobilaznja državne cenzure jer otežava istražiteljima prepoznavanje izdavača i suradnika.

Istragu je često usporavalo onemogućavanje jednoznačnog prepoznavanja autora tekstova. Primjer korištenja lažnog imena je Steve Popovich, čije je pravo ime najvjerojatnije bilo Radomir Petrić. Osim lažnih imena, koristili su se pseudonimi (npr. Ante Pucar potpisivao se i kao Pante), inicijali (npr. N. K. u *Iskri*), generički nadimci (npr. Borbeni radnik u *Ognju*) ili su tekstovi bili nepotpisani.

Još jedan način izbjegavanja cenzure jest navođenje pogrešnog podatka o tiskari. Taj način koristio se prilikom objavljivanja *Ognja* i *Iskre* – u dokumentima povezanim s istragom tih publikacija navodi se da tiskara naznačena u publikacijama više ne djeluje na navedenoj adresi, tj. da su vlasnici tiskare na toj adresi osobe različite od onih navedenih na publikacijama. Na istim primjerima jasno je da se nije navodio niti podatak o izdavaču – amandman na *Uredbu o objavljivanju novina na stranim jezicima* kojim se propisuje obaveza navođenja impresuma nastao je i zbog tih dviju publikacija. Također, *Borba*, *Iskra* niti *Oganj* nigdje ne navode podatak o urednicima ili članovima uredništva.

⁵³ NAA: A7359, BOX 7/N15300/18, 6. svibnja 1937.

Kako bi se izbjegle neželjene posljedice povezane sa suradnjom državne cenzure s poštom (zapljena publikacija omogućena je izmjenama *Uredbe o objavljivanju novina na stranim jezicima* iz 1934. godine), publikacije su se ponekad distribuirale drugim, privatnim kanalima, iako je to bilo teško organizirati.

Prilikom podnošenja molbi za registraciju, izdavač i urednici često su se skrivali iza imena osoba koje su služile kao paravan – kao urednici ili prijavitelji novina navedena bi bila imena pojedinaca koji su se bavili drugim poslovima, a urednički posao obavljale bi osobe čija imena nisu bila vidljiva niti na prijavi za registraciju, niti u impresumu, kolofonu, niti bilo gdje drugdje. Istražitelji bi u tim slučajevima ispitali osobe čija su imena navedena u dokumentima, ponekad bi zaključili da te osobe nisu dovoljno obrazovane za uređivanje novina, ali prava imena suradnika ipak nisu uspijevali doznati.⁵⁴

Današnja nedostupnost analiziranih publikacija rezultat je toga što ih izdavači nisu slali javnim ustanovama poput knjižnica jer su izdavanje nastojali držati što dalje od države i javnosti. Zbog toga u javnim knjižnicama u Australiji za sada nije pronađen niti jedan primjerak *Borbe* ili nekog njezinog sljednika.

5. Zaključak

Na temelju istraženih dokumenata i publikacija i na temelju uključivanja zajednice australskih Hrvata, ostvareni su ciljevi istraživanja.

Izrađen je popis svih publikacija koje su objavljivane ili je za njih zatražena dozvola za objavljivanje tijekom prve polovice 1930-ih godina u Australiji, a u čijem su objavljivanju ili pripremi sudjelovali Hrvati. Za neke od tih publikacija (*Solidarnost* i *Savez*) ovdje se prvi put navode izvori u kojima se spominju i koji dokazuju da su publikacije objavljene u barem jednom broju. Također na temelju istraživanja arhivskih dokumenata u australskom nacionalnom arhivu koji se bave publikacijom *Proleter* ispravljen je pogrešan podatak koji se spominjao u više izvora, a prema kojemu je ta publikacija objavljivana u Australiji.

Potom su istraženi načini provođenja kontrole tiska u Australiji na primjeru hrvatskih novina u prvoj polovici 1930-ih godina. Prepoznati su i opisani sljedeći načini borbe države protiv „nepoželjnih“ novina:

- donošenje zakonskih i podzakonskih akata koji su podloga za provođenje cenzure (*Uredba o objavljivanju novina na stranim jezicima*)
- izmjene podzakonskih akata kako bi se oni prilagodili novim situacijama i načinima na koje su izdavači nastojali izbjeći cenzuru (amandmani na *Uredbu o objavljivanju novina na stranim jezicima*)

⁵⁴ Da ispitivanja i uhićivanja nisu bila izuzetak za suradnike hrvatskih novina dokazuje podatak da je u listopadu 1932. godine uhićen autor jednog „uvredljivog teksta“ objavljenog na talijanskom jeziku u novinama *La Stampa Italiana* (NAA: A445, 232/4/12).

- preventivna cenzura koja se provodila na temelju obaveze podnošenja prijave prije objavljivanja novina na stranom jeziku
- privođenje i ispitivanja osoba za koje se pretpostavljalo da su sudjelovale u procesu objavljivanja (npr. slučaj Josepha Alagicha)
- progoni osumnjičenih (npr. prijedlog deportacije Radomira Petrića)
- prevođenje i analiza sadržaja publikacija
- suradnja s poštanskim uredima radi ulaženja u trag publikacijama i pretplatnicima.

Osim što su ovdje prvi put sistematizirano popisani i opisani načini cenzure u odnosu na hrvatske novine, na temelju dokumenata dokazano je da su hrvatske novine *Iskra* i *Oganj* (a time i *Borba* kao njihov prethodnik) izravno utjecale na promjene u podzakonskim aktima koji su se odnosili na kontrolu tiska.

Osim načina provođenja kontrole tiska, istraženi su i načini na koje su urednici i suradnici *Borbe* i njezinih sljednika nastojali izbjeći cenzuru:

- promjene mjesta objavljivanja (iz Broken Hill u Sydney)
- promjene naslova publikacija (*Borba – Iskra – Oganj*)
- zaobilaženje definicije novina kao serijske publikacije (npr. nenumeriranjem brojeva i objavljivanjem samo jednog broja pod jednim naslovom)
- pogrešan podatak o tiskari (Wright i Baker umjesto Gray i Frew)
- neobjavljivanje podatka o nakladniku (u dostupnim brojevima *Borbe*, *Iskre* i *Ognja*)
- nenavođenje podatka o uredniku ili članovima uredništva (u dostupnim brojevima *Borbe*, *Iskre* i *Ognja*)
- odabir suradnika koji služe kao paravan, a u stvarnosti se bave drugim poslovima (npr. podnositelj prijave za pokretanje novina *Istina*)
- povlačenje prijave za registraciju kada bi se naslutio negativan ishod (npr. za novine *Svijetlo*)
- objavljivanje na hrvatskom jeziku (tj. na stranom jeziku)
- zaobilaženje slanja poštom
- nedostavljanje primjeraka javnim knjižnicama
- prekidi u objavljivanju kada bi se naslutilo da istraga ulazi u trag izdavaču i suradnicima (npr. stanke u objavljivanju *Borbe*)
- objavljivanje tekstova u drugim novinama (u novinama *The Red Star*).

Niti jedan od spomenutih načina kontrole tiska i njezinog izbjegavanja nisu osmišljeni tek u Australiji u promatranom razdoblju – i ranije su svi ti načini postojali i opisani su u literaturi (cf. Stipčević, 1997; 2000). Ovo istraživanje dokazalo je njihovu primjenu i prilagodljivost povijesnom trenutku i zemljopisnom području.

Iz današnjeg aspekta dostupnosti moguće je s vremenskim odmakom vidjeti posljedice provođenja cenzure hrvatskih publikacija u Australiji ranih 1930-ih godina. Da cenzure nije bilo, zasigurno bi veći broj primjeraka bio sačuvan (primjerice u knjižnicama i arhivima). Ipak, cenzorske su vlasti učinile upravo ono što im nije bio cilj – zahvaljujući nekim njihovim postupcima danas ipak možemo saznati nešto o tim tada nepoželjnim publikacijama. Ponajprije, sačuvani su razni zapisnici i dokumenti vezani uz istragu. Ti dokumenti ponekad donose prijevode tekstova na engleski jezik, pa je sadržaj ponekih brojeva moguće precizno rekonstruirati. Osim toga, zbog potrebe cenzure, neki su primjerci ipak sačuvani u cijelosti, kao dokazni materijal (po jedan broj *Borbe*, *Ognja* i *Iskre*).

Na temelju prikazanoga jasno je da je hrvatsko iseljništvo u Australiji u razdoblju prije Drugoga svjetskog rata imalo određene informacijske potrebe i bilo svjesno važnosti novina kao komunikacijskog medija. Bili su svjesni i postojanja državne cenzure te su nastojali iznaći načine njezina izbjegavanja. Uređivački koncepti zbog toga nisu mogli biti dosljedni – tehničke značajke mijenjale su se iz broja u broj, oblikovanje je bilo raznoliko kao i način tiska, umnožavanja i distribucije. Matrice za poneke brojeve izrađene su ručno i na pisaćem stroju, a umnožene tehnikom šapirografiranja ili drugim sličnim tehnikama. Pisači strojevi često nisu imali dijakritičke znakove, ali u tiskarskim su slogovima oni ponekad korišteni.

Potrebno je provesti dodatna istraživanja jer postoji mogućnost da se u javnim ustanovama (prvenstveno baštinskim ustanovama – arhivima, knjižnicama i muzejima) nalaze i druge zagubljene publikacije. Također postoji mogućnost pronalaska publikacija u privatnim zbirkama, pa je u daljnjim istraživanjima važno uključivanje što većeg broja pripadnika hrvatske zajednice u Australiji. Publikacije pronađene tijekom ovoga istraživanja, kao i eventualni novi pronalasci mogu biti korisni za istraživanja iz područja povijesti, politologije, sociologije, lingvistike, informacijskih i komunikacijskih znanosti i dr.

Zahvala.

Autorica zahvaljuje Renati Dyer na pomoći pri osiguravanju pristupa dokumentima u Australskom državnom arhivu i Vilku Kosu na pomoći pri tumačenju pravnih pojmova.

LITERATURA

- Amandment. (1934). *Amendment of Publication of Newspapers in Foreign Languages Regulation. Statutory Rules*, No. 13.
- Amendment. (1932). *Amendment of Publication of Newspapers in Foreign Languages Regulation. Statutory Rules*, No. 127.
- Australija (2022). U: Hrvatska enciklopedija. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. [citirano: 2022–01–10]. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4677>
- Budak, L. and W. F. Lalic. (2008). Croats in Sydney. *Sydney's People* 1(3), 91–101. DOI: <https://doi.org/10.5130/sj.v1i3.941>.
- End of the white Australia policy (2021). National Museum of Australia. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/end-of-white-australia-policy>
- Filipič, F. (1979). Prije četrdeset godina. *Časopis za suvremenu povijest* 11(2/3), 7–32. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/file/319863>
- Hebrang Grgić, I. (2022). Newspapers published by Croats in New South Wales: from print environment to social networking sites. *Journal of the Australian Library and Information Association*. DOI: <https://doi.org/10.1080/24750158.2022.2046385>.
- Hrvatske periodične publikacije u Australiji. (2020). U: *Leksikon hrvatskoga iseljeničtva i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar: Hrvatska matica iseljenika.
- Holjevac, V. (1968). *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- ISBD (2014). *Međunarodni standardni bibliografski opis*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.
- Kolar-Dimitrijević, M. (1984). Odnos KPJ prema jugoslavenskoj radničkoj emigraciji u međuratnom razdoblju. *Časopis za suvremenu povijest* 16, 2(1984), 65–83. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/clanak/314876>
- Marković, L. (1973). *Pod australskim nebom*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Musicò, F. A. (2002). L'Italo-Australiano: Australia's first Italian language newspaper. *Italian Historical Society Journal*. 10(2), 26–29. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: https://www.coasit.com.au/images/ihs/journals/IHSJ_vol10_no2_2002.pdf
- Proleter. (2021). Wikipediija. [citirano: 2021–07–12]. Dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Proleter:_organ_Centralnog_komiteta_Komunisti%-C4%8Dke_partije_Jugoslavije
- Rando, F. (1973). Giornalismo italiano in Australia. *Il Veltro* 17, 2/3, 361–370.

- Simon-Davies, J. and C. McGann. (2018). Top 10 countries of birth for the overseas-born population since 1901. *Parliament of Australia*. [citirano: 2021–07–12]. Dostupno na: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1819/BornOverseas
- Stipčević, A. (1994). *O savršenom cenzoru: iliti praktički priručnik za borbu protiv štetnih knjiga i njihovih autora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Stipčević, A. (1997). *Kako izbjeći cenzora*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Stipčević, A. (2000). *Sudbina knjige*. Lokve: Naklada Benja.
- Stipčević, A. (2006). *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Šutalo, I. (2004). *Croatian sin Australia: pioneers, settlers and their descendants*. Kent Town: Wakefield Press.
- Tkalčević, M. (1992). *Hrvati u Australiji*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tosco, A. (2007). Origine e primi sviluppi della stampa italiana in Australia: il caso dell'Italo-Australiano (1885). *Altreitalie* 34(gennaio-giugno), 39–68. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <http://altreitalieita.inginternet.it/ImagePub.aspx?id=78540>
- Umnožavanje. (2022). U: *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. [citirano: 2022–01–10]. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63169>
- War precautions act repeal* (1920). No. 54. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: http://classic.austlii.edu.au/au/legis/cth/num_act/wpara1920541920289/

Novinski izvori

- The Argus*. (1934). 2. veljače. [citirano: 2021–07–12]. Dostupno na: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/11735305>
- Borba*. (1932). 20. listopada. [citirano: 2022–01–27]. Dostupno na: <https://hit.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2021/03/Borba.pdf>
- The Bulletin*. (1931). 9. prosinca. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <https://nla.gov.au/nla.obj-603905256/view?partId=nla.obj-603934727>
- Iskra*. (1933). veljača. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <https://hit.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2021/03/Iskra.pdf>
- Oganj*. (1933). travanj. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na: <https://hit.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2021/03/Oganj.pdf>
- Proleter*. (1932). Wikizvor. 2022. [citirano: 2022–01–27]. Dostupno na: https://hr.wikisource.org/wiki/Proleter/Prosinac_1932._-_br._28
- The Red Star*. (1935). 22. studenoga. [citirano: 2021–07–12]. Dostupno na: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/241029890>

The Swan Express. (1932). 22. prosinca. [citirano: 2021–06–28]. Dostupno na:
<https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/207348489>

Arhivski izvori – National Archives of Australia:

NAA: A432, 1933/451. Newspaper Iskra: publication in foreign language.

NAA: A7359, BOX 7/N15300/18. Napredak: Yugoslav newspaper.

NAA: A7359, BOX 7/N15300/6. Napredak: Yugoslav newspaper.

NAA: A367, C1822/21. Proposal to print a Jugo-Slav newspaper in Perth. “Svijetlo” (“The Light”). [citirano: 2021–12–11]. Dostupno na:
<https://recordsearch.naa.gov.au/SearchNRetrieve/Interface/ViewImage.aspx?B=61940>

NAA: A367, C1822/24. “Istina”: Yugo Slav newspaper (Victoria). [citirano: 2021–12–11]. Dostupno na: Dostupno na:
<https://recordsearch.naa.gov.au/SearchNRetrieve/Interface/ViewImage.aspx?B=61943>

NAA: A445, 232/4/12. Foreign language newspaper: La Stampa Italiana.

NAA: A467, SF7/6. Communist propaganda: newspaper “Borba”.

Mrežni izvori

Bibliografije (2022). Hrvatski iseljenički tisak. [citirano: 2022–01–27]. Dostupno na:
https://hit.ffzg.unizg.hr/au_nz/bibliografije/

Digitalizacija (2022). Hrvatski iseljenički tisak. [citirano: 2022–01–27]. Dostupno na:
https://hit.ffzg.unizg.hr/au_nz/digitalizacija/

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu: katalog. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na: <https://katalog.nsk.hr/>

National Archives of Australia: record search. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na:
<https://recordsearch.naa.gov.au/>

National Library of Australia: catalogue. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na: <https://catalogue.nla.gov.au/>

NSW Government: State Archives & Records: using the State Archives collection. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na:
<https://www.records.nsw.gov.au/archives/collections-and-research>

Public Record Office Victoria. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na:
<https://prov.vic.gov.au/>

State Library New South Wales: research and collections. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na: <https://www.sl.nsw.gov.au/research-and-collections>

State Library of Western Australia: library catalogue network. [citirano: 2022–03–19].

Dostupno na: <https://catalogue.slwa.wa.gov.au/>

State Library Victoria: search & discover. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na: [https://](https://www.slv.vic.gov.au/search-discover)

www.slv.vic.gov.au/search-discover

State Records Office of WA. [citirano: 2022–03–19]. Dostupno na:

<https://archive.sro.wa.gov.au/>